

भाषिक समान अधिकार प्राप्तिको लागि नागरिक समाजको योगदान

अमृत योन्जन-तामाङ

परिचय

अध्येता वैरागी काइँलाले भनेका छन्, “एकीकरणपछि राज्य पूर्वाग्राही भएर प्रभुत्वशाली संस्कृतिको पृष्ठपोषक हुँदा एकात्मक राष्ट्र-राज्य र एकल संस्कृतिमा जोड दिने एकात्मक मूल्य पद्धतिलाई जन्म दियो ।” यसरी नेपालको भौगोलिक एकीकरण अघि आफ्नै धर्म र संस्कृति भएका आदिवासी जनजाति समुदायमाथि राज्य व्यवस्थाबाट भाषा र संस्कृतिमा निरन्तर रूपमा भेदभावपूर्ण नीति र व्यवहार गरिएको भन्दै काइँलाले लेख्छन्, “यसले आदिवासी जनजातिको जातीय पहिचानलाई नै संकटग्रस्त बनायो” (काइँला २०६२ : २-३) ।

काइँलाले माथि संकेत गरेजस्तै नेपालमा भएका एक सय तेइसभन्दा धेरै भाषामध्ये एउटालाई विशेषाधिकार दिइएको छ । नेपालको संविधान (२०७२) ले यहाँका भाषालाई “सरकारी कामकाजको भाषा” (धारा ७) र “मातृभाषा” (धारा ३१) मा किताकाट गरेको छ ।^१ खस-आर्य समुदायले बोल्ने नेपाली भाषालाई “सरकारी कामकाजको भाषा” को रूपमा स्थापित गरिएको छ भने अन्य समुदायले बोल्ने भाषालाई “मातृभाषा” भनिएको छ । “मातृभाषा” लाई आधारभूत तह (कक्षा १-८) सम्मको शैक्षिक प्रणालीमा सीमित गरिएको छ । संवैधानिक प्रावधान हेर्दा नेपाली भाषा मातृभाषा होइन र अभ्यासमा पनि

^१ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि यसै प्रकारको विभेद गरेका थिए ।

त्यस्तो देखिंदैन ।^२ यसर्थ नेपाली भाषा सत्तासीन समुदायको शासकीय भाषा हो । भाषिक तथा सांस्कृतिक विविधताको चेतना बढाउन र बहुभाषिकता प्रवर्द्धन गर्न फेब्रुअरी २१ मा अन्तर्राष्ट्रिय मातृभाषा दिवस मनाइन्छ ।

यस लेखमा वि.सं. २०४६ पछिको ३० वर्षे अवधिमा राज्यको भाषिक नीतिबारे मूलतः दुइटै कुराको उत्खनन गरिने छ : पहिलो, राज्यको भाषिक नीति विरुद्ध नागरिक समाजको भूमिका के-कस्तो रह्यो ?^३ दोस्रो, मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि नागरिक समाजको प्राज्ञिक भूमिका के-कस्तो रह्यो ? भाषिक नीतिबारे नागरिक समाजको भूमिका उद्घाटन गरिएका लेख हालसम्म नदेखिएकोले यो लेख यसै विषयमा केन्द्रित हुनेछ ।

यस अध्ययनका क्रममा पैरवी र प्राज्ञिक दुवै क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । यी दुई क्षेत्रमा गरिएको कामको खोजीनीति गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यहाँ म यो लेखको समीक्ष अवधि (वि.सं. २०४६ देखि २०७५ सम्म) मा राज्यले लिएको भाषिक नीति र यसको विरुद्धमा नागरिक समाजले निरन्तर निर्वाह गरेका भूमिकाको सविस्तार चर्चा गर्नेछु । यसका साथै राज्यबाट सिर्जित विषम परिस्थिति र परिवेशमा पनि मातृभाषी समुदाय र नागरिक समाजले आफ्ना मातृभाषाको विकासमा खेलेको भूमिकालाई विस्तारका साथ उठान गर्नेछु ।

यस लेखमा पाँच खण्ड छन् । परिचय पछिको दोस्रो खण्डमा भाषा आन्दोलनका ऐतिहासिक सन्दर्भ, संविधानबाट भएको भाषिक विभेद विरुद्ध नागरिक समाजले उठान गरेका भाषिक समान अधिकारबारे चर्चा गर्ने छु । यस अन्तर्गत यी संघ-संस्था र समूहले राज्यशक्तिसँग गरेका संघर्ष, आन्दोलनको रणनीति र यी आन्दोलनले उठाएका मुद्दालाई खोतल्नेछु । तेस्रो खण्डमा मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका साथै भाषा संरक्षणका

^२ संविधानले गरेको भाषा वर्गीकरणको प्रतिबिम्ब सरकारी निकायहरूमा देख्न सकिन्छ । रेडियो नेपालमा “मातृभाषा समाचार डेस्क” छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तय गरेको विद्यालय पाठ्यक्रममा “नेपाली भाषा” पहिलो र “मातृभाषा” छैटौँ विषयको रूपमा छ र नेपाली विषय समिति र मातृभाषा विकास समिति छुट्टाछुट्टै छन् । यसै गरी नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा नेपालीका विधागत विभागहरू छन् भने मातृभाषा विभाग र मातृभाषा साहित्य विभाग पनि छन् । मातृभाषाको लागि शुरू गरिएको *गोरखापत्र* दैनिकको “नयाँ नेपाल” पृष्ठमा नेपाली भाषा छैन ।

^३ भाषिक समान अधिकार प्राप्ति र मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि सक्रिय भाषिक समूह वा सामाजिक संस्थालाई यस लेखमा “नागरिक समाज” भनेको छु । यही अर्थमा “नागरिक सामाजिक संस्था” शब्दावलीको पनि प्रयोग गरेको छु । प्रस्तुत लेख भाषाको सन्दर्भमा हुनाले “भाषा सम्बन्धी नागरिक समाज” भनेर बुझ्न आवश्यक छ । नागरिक समाजले समाज, समुदाय वा राष्ट्रको हितका लागि शून्य-लाभमा काम गर्दछ र लाभको हिसाबले यो संस्था सरकारी संस्थाभन्दा फरक हुन्छ ।

लागि नागरिक समाजले गरेका संगठित प्रयास र प्राज्ञिक कर्मबारे जानकारी दिनेछु। यसका साथै दुई अग्रणी नागरिक सामाजिक संस्था किरात याक्थुम चुम्लुङ र नेपालभाषा एकेदमिले उठाएका भाषिक मुद्दा र गरेका प्राज्ञिक कर्मबारे उजागर गर्नेछु। र, चौथो खण्डमा भाषिक आन्दोलनमा नागरिक समाजको भूमिकाको लेखाजोखा गर्दै अन्त्यमा अध्ययनको निचोड प्रस्तुत गर्नेछु।

भाषिक विभेद विरुद्ध नागरिक समाजको सक्रियता

नेपालको भाषिक आन्दोलन राष्ट्रिय जनआन्दोलनसँग जोडिएको छ तर जनआन्दोलनमा भाषिक नागरिक समाजले उठाएका मुद्दालाई राज्यबाट पटक-पटक बेवास्ता गरिएको छ। वि.सं. २०४६ मा भएको जनआन्दोलनको अगुवाइ गरेका नेपाली काँग्रेसका सर्वोच्च नेता गणेशमान सिंहको तर्क थियो, “प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि सबै प्रकारका भाषिक समस्या हल गर्न सकिन्छ।” त्यही तर्कलाई पछ्याउँदै नेपालभाषा मंकाःखलः का अध्यक्ष पद्मरत्न तुलाधर, उपाध्यक्ष दुर्गालाल श्रेष्ठ र महासचिव मल्ल के. सुन्दरले सिंह समक्ष जनआन्दोलनमा सहभागी हुने प्रतिबद्धता जनाएका थिए।^४ फागुन ७, २०४६ देखि पञ्चायती शासन-सत्ता विरुद्ध नेपाली काँग्रेस र वामपन्थी दलहरूको अगुवाइमा संयुक्त जनआन्दोलन शुरू भयो। यस आन्दोलनमा विभिन्न राजनीतिक पार्टीसँगै नेपालभाषा मंकाःखलः, स्योमहेन्दो थेत्मा लगायतका जाति र भाषासँग सम्बन्धित संघ-संस्थाको पनि सक्रिय सहभागिता रह्यो।^५

अन्ततः चैत २६, २०४६ मा ३० वर्षे निर्दलीय पञ्चायती सत्ता ढल्यो र बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भयो। यस पछिको खुला वातावरणमा विभिन्न आदिवासी संघ-संस्थाको सक्रियतामा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ गठन भयो।^६ नयाँ संविधान निर्माणको क्रममा २०४७ सालमा भाषिक समान अधिकारका लागि महासंघ लगायत नागरिक समाजको सक्रियता बढ्यो। महासंघ र यस संस्थामा आबद्ध नेपालभाषा मंकाःखलः, किरात याक्थुम चुम्लुङ, नेपाल तामाङ घेदुङ, नेपाल मगर संघ लगायतका संघ-संस्थाले बहस पैरवी गर्दै दबाव दिए।

^४ मल्ल के. सुन्दरसँग असोज ३०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी।

^५ जेठ २०४५ देखि काठमाडौँबाट प्रकाशित *स्योमहेन्दो* (बिहानीको फूल) मासिकसँग सम्बन्धित स्योमहेन्दो थेत्मा (परिवार) ले चेतनामूलक सामग्री प्रकाशन गर्नुका साथै जनआन्दोलनको कार्यक्रम, निर्देशन, पर्चा आदि तामाङ भाषामा छाप्दै, विभिन्न तामाङ संघ-संस्था र बुद्धिजीवीहरूको भेला गर्दै नेपाल तामाङ घेदुङको स्थापना (जेठ २०४७) समेत गरेर जनआन्दोलनमा भाषिक समुदायको भूमिका खेलेको थियो।

^६ यसबारे विस्तृतमा बुझ्न यही पुस्तकको अध्याय ५ (कैलाश राईको लेख) हेर्नुहोस्।

जनआन्दोलन र यस पछिका अनेकौँ संघर्षपछि निर्मित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपाललाई “बहुभाषिक मुलुक” को रूपमा स्वीकार्यो । भाषा समानताको आन्दोलन मातृभाषीहरूका लागि ऐतिहासिक परिघटना सावित भयो । यसै संविधानले “मातृभाषामा शिक्षा” पाउने हकको व्यवस्था गर्‍यो तर यो धारा व्यवहारमा लागू गर्ने क्रममा विवादित बन्यो । नेपाली भाषीभन्दा बाहेकका समुदायले “मातृभाषामा शिक्षा” पाउन आफ्नै लगानीमा मातृभाषी विद्यालय खोल्नुपर्ने भयो । नेवार, मगर आदि समुदायले मातृभाषी विद्यालय खोलेर चलाउने प्रयास पनि गरे ।^७ एकतिर खस-आर्य समुदायले नेपाली मात्र होइन नेपालीको माउ भाषा दाबी गरिएको संस्कृत भाषा समेत पढ्न सरकारी सुविधा पाउने, अर्कातिर अन्य समुदायले चाहिँ आफ्नो मातृभाषा पढ्न आफैले खर्च व्यहोर्नुपर्ने जस्ता विभेदपूर्ण नीतिले मातृभाषीहरूको मन साह्रै खिन्न बनायो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(२) मा भनिएको छ : “सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिकमाथि धर्म, वर्ण, लिंग, जात, जाति वा वैचारिक आस्था वा तीमध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।” तर “बहुभाषिक मुलुक” को नयाँ संविधानले पनि “समानताको हक” मा समेत भाषालाई समावेश गरेन । यसरी एकतिर नेपाली भाषा बाहेक नेपालकै अन्य भाषालाई विभेद गर्ने व्यवस्था संविधानले नै गर्‍यो । अर्कातिर, खस-आर्य समुदायको मातृभाषा नेपाली भाषालाई मात्रै “राष्ट्रभाषा” र अन्य समुदायका मातृभाषालाई चाहिँ “राष्ट्रिय भाषा” भनेर भाषिक विभेद गर्‍यो । व्यवहारमा पनि अन्य मातृभाषीहरूले विशेषाधिकार प्राप्त नेपाली भाषीबाट हेपाइ सहनुपर्‍यो । यस्ता हेपाइ र विभेद विरुद्ध अनेक खालका संघर्ष भए ।

वि.सं. २०६२-२०६३ को दोस्रो जनआन्दोलनमा पनि विभिन्न मातृभाषी समुदाय र नागरिक समाजको योगदान रह्यो ।^८ यस आन्दोलनको सफलतापछि लेखिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई “राष्ट्रभाषा” भनेर समान स्तर कायम गर्‍यो । समानताको हकमा भाषालाई पनि प्रवेश दिलायो भने स्थानीय तहमा मातृभाषामा सरकारी कामकाज गर्न पाउने हकको समेत व्यवस्था गर्‍यो (नेपाल सरकार २०६३) । तर वर्तमान नेपालको संविधान (२०७२) ले स्थानीय तहमा मातृभाषामा सरकारी कामकाज गर्न पाउने धारालाई हटाएर भाषिक विभेदलाई पुनः निरन्तरता दिएको छ (नेपाल

^७ नेवार समुदायले काठमाडौँको चागल, लखुतीर्थमा जगत सुन्दर ब्वने कुथि र मगर समुदायले पाल्पामा प्रथम सहिद लखन थापा मगर प्राथमिक विद्यालय सञ्चालन गरिरहेका छन् ।

^८ यस अतिरिक्त विभिन्न मातृभाषी समुदायले तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी माओवादीमा भ्रातृ संगठन निर्माण गरेर जाति र भाषाको समान अधिकारको मुद्दालाई उठाएका थिए । माओवादी विद्रोहको बेला छापामारहरूले विद्यालयमा पुगेर मातृभाषा विरुद्ध लागू गरिएका संस्कृत भाषाको पठनपाठनलाई अवरुद्ध पारेका थिए ।

सरकार २०७२)। “मातृभाषामा सूचनाको हक,” “अदालतमा मातृभाषामा बयान दिन पाउने” र “लोकसेवामा मातृभाषा प्रयोग गर्न पाउने” हकको समेत व्यवस्था गरेको छैन।^९

यसरी हेर्दा नेपालको इतिहासमा राणाकालदेखि नै मातृभाषाका अभियन्ताहरूले राज्य-सत्तासँग लगभग एउटै प्रकृतिका दुइटा माग राख्दैआएको देखिन्छ : (१) भाषिक विभेदको अन्त्य गरियोस्, र (२) भाषिक समान अधिकारको हक स्थापना गरियोस्। यहाँ के कुरामा प्रस्ट हुनुपर्दछ भने २०४७ सालको संविधानले नै मातृभाषामा शिक्षा दिने व्यवस्था गरे पनि, २०६३ सालको अन्तरिम संविधान लागू गरिएपछि अर्थात् १७ वर्षपछि मात्र बल्लतल्ल आठ ओटामा मातृभाषा शिक्षा शुरू भएको थियो जसलाई “बहुभाषिक शिक्षा” पनि भनिन्छ। यसको परीक्षण चरण पछिको कार्यान्वयन पक्ष कति फितलो बनाइयो भने भाषिक समुदायले चाहेर पनि सो शिक्षा लागू गर्न सकेनन्। नेपालले मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी थुप्रै प्रकारका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-महासन्धि र घोषणापत्रहरूमा हस्ताक्षर गरे तापनि सरकारले त्यसलाई लागू गर्नमा कुनै जाँगर देखाएको छैन।^{१०}

समीक्ष अवधिमा बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि सन् १९८९, आदिवासी जनजाति सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि १६९, आदिवासी जनजाति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र सन् २००७, आदि महासन्धि र घोषणापत्रमा हस्ताक्षर गरेर नेपाल पक्ष-राष्ट्र बनेको छ। यी महासन्धि र घोषणापत्रमा भाषिक विभेदको अन्त्य र भाषिक समान अधिकारमा जोड दिइएको छ। तर राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून मार्फत प्राप्त भाषिक अधिकार नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गरेको छैन बरु संविधानलाई मिचेर अधिकार

^९ वर्तमान संविधानमा मातृभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोगका लागि व्यवस्था गर्दै नगरिएको होइन। संविधानको धारा ७(२) मा “नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसंख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्नसक्ने छ” भनिएको छ। यस धारालाई क्रियाशील बनाउन पाँच वर्षभित्र सिफारिस पेस गर्न भाषा आयोगलाई जिम्मा दिइएको पनि छ। तर झन्झटिलो कानूनी प्रक्रिया हेर्दा समयमै कार्य प्रारम्भ हुनेमा शंका छ। यो उपधारा क्रियाशील भएमा भाषिक समानताको हक एक हदसम्म प्राप्त हुनेछ र भाषिक आन्दोलनले कोल्टे फेर्नेछ।

^{१०} यस प्रकारका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-महासन्धिहरू नेपाल कानून सरह लागू हुन्छ। नेपालको राष्ट्रिय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय कानून बाझेमा राष्ट्रिय कानून अमान्य हुन्छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ (दफा ९) मा भनिएको छ : “संसद्बाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ।”

नियन्त्रण गर्नतिर लागिरहेको छ । यसर्थ भाषिक अभियन्ता वा नागरिक समाज भाषिक समान अधिकार प्राप्तिका लागि निरन्तर संघर्षरत छन् ।

२०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भएपछि आदिवासी जनजातिले आ-आफना समुदायको हितका लागि संघ-संस्था बनाएका थिए । यसै अवधिमा भाषाको क्षेत्रमा पनि अनेक गैरसरकारी संघ-संस्थाका साथै आदिवासी संघ-संस्था (इन्डिजिनियस पिपुल्स अर्गनाइजेसन [आइपीओ]) को उदय भयो । नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (महासंघ) बनेपछि २०५८ सालमा आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (आजउराप्र) स्थापना भयो । आजउराप्र ऐन, २०५८ को सूचीमा नपरेका आदिवासी समुदायले एनजिओ-फोरम फर नेप्लिज इन्डिजिनियस न्यासनालिटिज् (फोनइन) [२०६१] स्थापना गरेर सूचीकरणको माग बुलन्द गरे । यस्ता विभिन्न नागरिक समाजले मातृभाषाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै भाषिक समान अधिकारको वकालत गरिरहेका छन् ।

समयसँगै विभिन्न नागरिक समाज बन्ने तथा अभियन्ता र अध्येताहरूको पनि उदय भएको छ, जुन भाषिक आन्दोलनकै भिन्नाभिन्नै पाटा हुन् । उनीहरूले समीक्ष अवधिमा आ-आफना तहमा मातृभाषाको संरक्षणका लागि प्राज्ञिक कर्म मात्र गरेका छैनन्, भाषिक समान अधिकारको मागलाई राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय तहमा पुऱ्याउन अगुवाइ समेत गरेका छन् । यीमध्ये अग्रणी भूमिका खेलेका नेपालभाषा मंकाःखलः, किरात याक्थुम चुम्लुङ, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, भाषिक अधिकार संयुक्त संघर्ष समिति नेपाल आदि नागरिक समाजको भूमिका उल्लेखनीय रहेको छ ।^{११} यस बीचमा उदय भएका अन्य दर्जनौँ भाषिक तथा मातृभाषा साहित्यिक संस्थाले भाषा विकासका काम गरे । तीमध्ये कतिपय अस्त भए पनि कति अझै कार्यरत छन् ।

यहाँ समीक्ष अवधिमा भएका ऐतिहासिक महत्त्वका पाँच परिघटना र मातृभाषी समुदायमा परेको प्रभावका साथै नागरिक समाजको भूमिकालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

विद्यालयमा “अनिवार्य संस्कृत भाषाको शिक्षा” विरुद्धको आन्दोलन

“शिक्षामा संस्कृत भाषा अनिवार्य” गर्न नेपाली काँग्रेस (नेकाँ) का तत्कालीन सांसद नरहरि आचार्यको पहलमा ७६ जना सांसदको हस्ताक्षर सहित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगलाई सुझाव-पत्र (२०४९) पेस गरियो ।^{१२} सुझाव-पत्रमा सत्तापक्ष नेकाँसँगै तत्कालीन प्रमुख

^{११} मल्ल के. सुन्दरसँग असोज ३०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी । यसै गरी चुम्लुङका पूर्व अध्यक्ष अर्जुन लिम्बू र वर्तमान अध्यक्ष योगराज लिम्बूसँग कात्तिक २, २०७६ मा र अभियन्ता काजीमान थिङसँग कात्तिक ४, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{१२} पालि, भोट र ल्याटिनजस्तै संस्कृत भाषा शास्त्रीय भाषा हो । यस्ता भाषा कर्मकाण्ड र तत्कालीन समयका ज्ञानका प्रमुख स्रोत हुन् तर बोलिचालीमा भने होइनन् । विद्यालय शिक्षामा

विपक्षी दल नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी (एमाले), संयुक्त जनमोर्चा (संजमो) नेपाल, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी (राप्रपा), नेपाल सद्भावना पार्टीका सांसदले हस्ताक्षर गरेका थिए। हस्ताक्षर गर्नेहरूमा सुशील कोइराला (नेकाँ), अर्जुन नरसिंह केसी (नेकाँ), मदन भण्डारी (एमाले), झलनाथ खनाल (एमाले), प्रदिप नेपाल (एमाले), लीलामणि पोखरेल (संजमो), सिन्धुनाथ प्याकुरेल (संजमो) जस्ता प्रजातान्त्रिक र क्रान्तिकारी कहलिएका सांसद पनि थिए।

“अनिवार्य संस्कृत शिक्षा” सम्बन्धी त्यस सुझाव-पत्रले निकै खैलाबैला मच्चायो। नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ र यसमा आबद्ध संघ-संस्था र भाषिक समुदायले त्यसको चर्को विरोध गरे। हर्क गुरुङ (२०४९)^{१३} र कमलप्रकाश मल्ल (२०४९)^{१४} जस्ता विज्ञहरूले पनि संस्कृत शिक्षा अनिवार्य गर्ने कदमलाई प्रतिगामी भन्दै आलोचनात्मक लेख लेखे र सम्भाषण गरे। व्यापक विरोध र विमर्शपछि एमाले र संजमोजस्ता पार्टीहरू दोधारमा परे। महासंघद्वारा काठमाडौँको राष्ट्रिय सभागृहमा २०४९ सालमा आयोजित कार्यक्रममा एमालेका महासचिव मदन भण्डारीले अनिवार्य संस्कृत शिक्षा आफ्नो पार्टीको धारणा होइन, भनेपछि हलमा “दुई जिब्रे” भन्दै होहल्ला मच्चियो। संजमोका नेता निर्मल लामाले पनि आफ्नो पार्टी अनिवार्य संस्कृत शिक्षाको पक्षमा नरहेको धारणा अभिव्यक्त गरेका थिए।^{१५}

यस सम्बन्धमा महासंघले सडक आन्दोलन, गोष्ठी आदि गर्नुका साथै प्रधानमन्त्री समक्ष विभिन्न माग प्रस्तुत गर्‍यो। महासंघले उठाएका माग थिए :^{१६}

अनिवार्य गर्न चाहेको हुनाले यसको विरुद्ध मातृभाषीहरू सडकमा उत्रेका हुन्। कतिपय मातृभाषालाई बेवास्ता गर्दै २०५१ सालमा रेडियो नेपालमा संस्कृत भाषाको समाचार प्रसारण गरिँदा पनि विरोध भएको हो। २०७७ सालको शैक्षिक सत्रदेखि कक्षा १ मा ऐच्छिक रूपमा संस्कृत भाषालाई लागू गर्न खोजिँदै छ।

^{१३} गुरुङ कइरनमा लेख्छन् : “टर्नर (सन् १९३०) का अनुसार संस्कृतबाट सोझै नेपालीमा आएका शब्दहरू १३ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ।...टर्नरले नेपालीमा भएका संस्कृत शब्दहरू सोझै संस्कृतबाट नभई अन्य भारोपेली सम्पर्क भाषाबाट आएको धेरै सम्भावना पनि उल्लेख गरेका छन्” (गुरुङ २०४९ : १२-१३)।

^{१४} मल्लले भनेका छन् : “संस्कृतबाट सोझै नेपाली भाषा आएको हो भन्ने कुरा अन्धविश्वास मात्र हो। वास्तवमा नेपाली भाषा संस्कृतबाट आएको हैन, नेपाली भाषा अपभ्रंशबाट आएको हो तर कुन अपभ्रंशबाट आएको हो भन्ने कुनै स्वदेशी वा विदेशी भाषा वैज्ञानिकहरूले पनि ठोस प्रमाण दिन सकेका छैनन्” (मल्ल २०४९ : १४)।

^{१५} म आफै पनि महासंघको संघीय परिषद्को सदस्यको नाताले उक्त कार्यक्रमको आयोजनामा सक्रिय थिएँ।

^{१६} महासंघले मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास जस्ता प्राज्ञिक कर्मभन्दा पनि यस मातृभाषा सम्बन्धी साझा मुद्दाहरूको बहस-पैरवी र जन दबाबको सिर्जना गरेको छ। अनिवार्य

- १) श्री ५ को सरकारले त्रिभाषी (क. मातृभाषा, ख. देशको अर्को समुदायको कुनै एक भाषा र ग. अन्तर्राष्ट्रिय भाषा) नीति लागू गरियोस् ।
- २) संस्कृत शिक्षालाई विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय सम्मका कुनै पनि तहमा अनिवार्य विषय नबनाइयोस् ।^{१७}
- ३) श्री ५ को सरकारले संस्कृत विद्यालय र विश्वविद्यालय खोली एक जाति विशेष—ब्राम्हणलाई दिँदैआएको छात्रवृत्ति, निःशुल्क खाने बस्ने आदि विशेष सुविधाहरू अन्य जनजातिका भाषाहरूका लागि पनि प्रदान गरियोस् र अविलम्ब पठनपाठनको व्यवस्था गरियोस् (मल्ल २०४९ : १३) ।

यस्ता संघर्ष र दबाव हुँदाहुँदै पनि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ ले कक्षा ६-८ मा ५० पूर्णांकको संस्कृत भाषा अनिवार्य गर्न सुझाव पेस गर्‍यो र सरकारले देशभरका विद्यालयमा लागू पनि गर्‍यो ।^{१८} यसका साथै २००९ देखि २०४८ साल सम्मका राष्ट्रिय जनगणनामा उल्लेख नभएको संस्कृत भाषा २०५८ र २०६८ सालको जनगणनामा देखियो । वि.सं. २०५१ मा परिघटनाको केही वर्षपछि नै नेकपा एमालेका अध्यक्ष मनमोहन अधिकारी प्रधानमन्त्री हुँदा नेता शंकर पोखरेलको संयोजकत्वमा गठित समितिले रेडियो नेपालमा संस्कृत भाषामा समाचार प्रसारण गर्न सिफारिस गर्‍यो । त्यसको लगत्तै तत्कालीन सञ्चारमन्त्री प्रदिप नेपालले चैत २०५१ देखि रेडियो नेपालमा संस्कृत भाषाको समाचार प्रसारण प्रारम्भ गराए ।

विभिन्न नागरिक समाजले यी र यस्ता मातृभाषा विरोधी सरकारी कार्यको चर्को विरोध गरे । भाषिक समान अधिकारका लागि अभियन्ता मल्ल के. सुन्दरको संयोजकत्वमा २०५४ सालमा गठित नेपालभाषा संघर्ष समितिले टोलटोलमा जनजागरण आन्दोलन

संस्कृत भाषा शिक्षा विरुद्ध राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना गर्दै प्रधानमन्त्री समक्ष ज्ञापनपत्र बुझाइएको थियो भने “मातृभाषा राष्ट्रिय सम्मेलन सन् २०००” सम्पन्न गर्दै भाषिक अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय घोषणापत्र समेत जारी गरिएको थियो । हालका वर्षमा यो संस्था विशेष गरी भाषिक तथा शैक्षिक मुद्दामा शिथिल देखिएको छ ।

^{१७} राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४९) ले निम्न माध्यमिक विद्यालय तह (कक्षा ६-८) मा ५० पूर्णांकको “अनिवार्य संस्कृत शिक्षा” पठनपाठनको लागि सुझाव पेस गर्‍यो । हेर्नुहोस्, राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) मा तालिका ५, जहाँ निम्न माध्यमिक कक्षा (६-८ सम्म) का विषयहरू समेटिएको छ ।

^{१८} आदिवासी अभियन्ता गोरेबहादुर खपांगी महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्री हुँदा उनको विशेष पहलमा पुस २०५९ मा मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट संस्कृत भाषाको शिक्षालाई निम्न माध्यमिक विद्यालय तहबाट हटाइएको थियो ।

शुरू गर्‍यो । भदौ ३०, २०५४ मा उपत्यका बन्द समेत गर्‍यो । नेवार समुदायका १५९ ओटा संघ-संस्थाको सक्रियतामा “भाषिक समान अधिकारको प्रश्न र संविधान संशोधन” शीर्षकको राष्ट्रिय विचार गोष्ठी गरेर अवधारणापत्र समेत अनुमोदन गरियो । र, नौ ओटा शीर्षकमा संविधानमा संशोधनका लागि प्रस्ताव पेस गरियो ।^{१९}

सरकारी कामकाजमा मातृभाषा प्रयोगमा रोक

काठमाडौँ महानगरपालिकाले असार १०, २०५४ मा महानगरपालिकामा नेपालभाषा तथा राजविराज नगरपालिकाले मंसिर ३, २०५४ मा र जिल्ला विकास समिति, धनुषाले मंसिर २४, २०५४ मा मैथिलीलाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने निर्णय गरेर कार्य प्रारम्भ गरे । सो निर्णय विरुद्ध लालबहादुर थापा, यज्ञनिधि दाहाल, अच्युतरमण अधिकारी समेतले सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दर्ता गरे । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशद्वय कृष्णजंग रायमाझी र टोपबहादुर सिंहको संयुक्त इजलासले जेठ १८, २०५६ मा ती निर्णय बदर हुने फैसला सुनायो : “काठमाडौँ नगरपालिकामा आधिकारिक भाषाका रूपमा नेपालभाषालाई तथा राजविराज नगरपालिका र जिल्ला विकास समिति, धनुषाले मैथिली भाषालाई पनि कामकाजमा प्रयोगमा ल्याउने भनी गरेका निर्णयहरू संविधानको धारा ६(१) को प्रतिकूल भएकाले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ठहर्छ” (शिवाकोटी ‘चिन्तन’ २०५९) ।

सर्वोच्च अदालतको यस प्रकारको निर्णय विरुद्ध नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, महासंघमा आबद्ध संघ-संस्था, मातृभाषी संघ-संस्था र नागरिक समाजले तत्काल नै सडक आन्दोलन चर्काउन थाले । यसै क्रममा नेपाल मैथिल समाजका अमरेशनारायण झाको संयोजकत्वमा २०५६ सालमा भाषिक अधिकार संयुक्त संघर्ष समिति नेपाल गठन भयो ।

^{१९} बुँदा (ग) भाषाको मान्यतामा भनिएको छ : “नेपाल बहुभाषिक देश हो । राज्यको सामु सबै भाषाहरू समान हुन् । नेपालको विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रभाषाको रूपमा संविधानमा उल्लेख गरिनु पर्दछ र ती सबै भाषाहरूलाई सरकारले समान रूपमा मान्यता दिनुपर्दछ । सरकारी कामकाज र सम्पर्क भाषाको रूपमा विभिन्न तह र क्षेत्रमा विभिन्न भाषाहरू प्रयोग हुनसक्ने प्रावधान हुनुपर्दछ । स्थानीय निकायहरूमा कामकाजको भाषाको रूपमा स्थानीय स्तरमा बोलिने राष्ट्रभाषाको प्रयोग गरिनुपर्दछ । साथै संविधानमा मुलुकभित्रका भाषाहरूको अनुसूचीको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।” यस्तै बुँदा (ङ) मौलिक अधिकारमा “राज्यले नागरिकहरूका बीच भाषाको आधारमा पनि भेदभाव नगरिने कुरा संविधानले प्रत्याभूति दिनुपर्दछ । नागरिकहरूले बुझ्ने भाषामा सार्वजनिक महत्त्वका सूचना हासिल गर्नसक्ने अधिकारको प्रत्याभूति हुनुपर्दछ । सबै नागरिकहरूले आ-आफ्नो मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा हासिल गर्ने अधिकारको सुरक्षा गर्ने र त्यसको आवश्यक व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने कुरा संविधानमा प्रस्ट हुनुपर्दछ ।”

यस समितिमा विभिन्न भाषाका संघ-संस्थासँगै राजनीतिक दल आबद्ध जनजातीय भातृ संगठनहरूको सहभागिता थियो। यस समितिले प्रत्येक वर्षको जेठ १८ मा “कालो दिवस” मनाउने निर्णय गर्‍यो। “भाषिक समान अधिकार बहाली” को माग गर्दै प्रत्येक वर्ष भाषा गोष्ठी गरेर र प्लेकार्ड सहित माइतीघरको मञ्चमा उभिएर कालो दिवस मनाउने क्रम जारी छ। यस अतिरिक्त यो समितिले अन्य कुनै दबाबमूलक कार्यक्रम वा भाषा अधिकार सम्बन्धी ठोस कार्य बाहिर ल्याएको देखिँदैन।

मातृभाषामा लिएको शपथ बदर

वि.सं. २०६२-२०६३ को दोस्रो जनआन्दोलनको परिणाम स्वरूप नेपालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यको स्थापना भयो। अनेक घटना र संघर्षपछि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सरकारी कामकाजको भाषाबारे लोकतान्त्रिक व्यवस्था गर्‍यो। “स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन” (उपधारा ५.२) भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरिनुका साथै सबै भाषालाई “राष्ट्रभाषा” को मान्यता प्रदान गरियो। समानताको हकमा भाषालाई समावेश गर्नुका साथै स्थानीय तहमा सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा मातृभाषा प्रयोग गर्न सकिने हकको स्थापना भयो तर ती व्यवस्था कार्यान्वयन नहुँदा मातृभाषी समुदायले प्राप्त हकको अनुभूत गर्न पाएनन्। भाषिक समान अधिकार प्राप्तिका लागि संघर्षरत समुदायलाई निरुत्साहित गर्ने खालका थुप्रै घटना भए। तीमध्ये मातृभाषामा लिइएको शपथलाई अमान्य घोषणा गर्दै दोहोऱ्याएर गरिएको उपराष्ट्रपति परमानन्द झाको हिन्दी भाषामा शपथ ग्रहण एक उदाहरण हो।^{२०} सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले भदौ ७, २०६६ मा यो शपथ बदरको निर्णय गर्‍यो। त्यस निर्णयमा भनिएको थियो : “शपथ बदर भएको अवस्था हुँदा नेपालको अन्तरिम संविधानले व्यवस्था गरे बमोजिम शपथको प्रक्रियालाई अगाडि बढाई उपराष्ट्रपतिबाट लिइने शपथलाई संविधानसम्मत एवं विवादमुक्त राख्नु आवश्यक हुन्छ। त्रुटि सुधारन कहिले ढिलो हुन्न।”^{२१}

^{२०} वर्तमान संविधान र शिक्षा ऐन, २०७५ ले “मातृभाषा” मात्र भनेका तर परिभाषा दिएका छैनन्, न मातृभाषाको सूची नै दिएका छन्। तर सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदनले १२३ मातृभाषाको सूची दिएको छ र यस अनुसार हिन्दी, अंग्रेजी, फ्रान्सेली, बंगाली, मराठी, चिनी, नागा, कुकी, तिब्बती लगायतका भाषाहरू नेपालका मातृभाषा हुन्। नेपाल सरकारको आधिकारिक संस्था भाषा आयोगले पनि यसै सूचीलाई आधार मानेको छ र हिन्दी भाषालाई मातृभाषाको सूचीमा राखेको छ। संसदमा केही सांसदले आफ्नो पदको शपथ ग्रहण हिन्दीमा गरेका छन्।

^{२१} http://supremecourt.gov.np/nkp/full_detail/8035 मा उपलब्ध; साउन १८, २०७७ मा हेरिएको।

सर्वोच्च अदालतको यस आदेशको विरुद्ध जनमानस तरंगित भयो तर ठूलो प्रभाव पर्ने गरी कुनै आन्दोलनको सिर्जना भएको देखिएन । नेपालको भौगोलिक एकीकरणको समयदेखि नै राज्यले नेपाली भाषा मात्रै प्रयोग विस्तार गर्ने भाषा नीति लिँदैआएको छ र यस नीतिलाई स्थानीय तहसम्म कार्यान्वयन गर्दैआएको छ र कुनै पनि मातृभाषालाई स्थानीय तहको सरकारी कामकाजमा समेत निषेध गरिएको छ ।

दोभाषे राख्न जिल्ला अदालतमा दबाव र स्वीकृति

मान्छे मारेको अभियोगमा २०६६ सालमा सिन्धुली, क्यानेश्वर गाविस, सानो ढाटखोलाका छ जना तामाङभाषी पक्राउ परेका थिए । उनीहरूले नेपाली भाषा नबुझ्ने हुनाले समस्या उत्पन्न भयो । अदालतमा उनीहरूले आफ्नो मातृभाषामा बयान दिन पाउनुपर्छ भनेर ताम्सालिङ संयुक्त संघर्ष समिति सिन्धुली जिल्लाका संयोजक काजिमान थिङ तामाङको नेतृत्वमा जेठ २२, २०६६ मा सिन्धुली जिल्ला अदालतमा निवेदन दिइयो (थिङ २०६६)।^{२२} साथै भाषा पीडित तामाङहरूको पक्षमा बहस-पैरवी गर्दै, जनचेतना फैलाउँदै जनदबाव सिर्जना गरियो । यी संघर्षको क्रममा जिल्ला अदालतबाट जेठ २६ मा अभियुक्तहरूले दोभाषे राख्न पाउने अनुमति-पत्र प्राप्त गरे । अदालतमा तामाङ भाषामा बहस सम्भव पनि भयो ।

यसरी भाषिक अभियन्ताहरूले सरकारी संयन्त्रमा मातृभाषा प्रयोग गरेर एउटा सफलता प्राप्त गरे।^{२३} यद्यपि, हालसम्म अभियुक्तले आफ्नो बचाउका लागि अदालतमा मातृभाषामा बोल्न पाउने वा दोभाषे राख्न पाउने संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधान छैन । तर पनि हाल सिन्धुली, ललितपुर, पाँचथर, इलाम, मकवानपुर, रसुवा, नुवाकोट, कास्की आदि जिल्ला अदालतहरूले विज्ञापन निकालेर दोभाषेको नियुक्ति गरिरहेका छन् । यसबारे अधिवक्ता शंकर लिम्बूको दलिल छ : “नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (सन् १९६६) मा नेपाल सरकारले हस्ताक्षर गरेकोले दोभाषे नियुक्ति कानून सम्मत हुनसक्दछ।”^{२४}

^{२२} यो तामाङ समुदायको जातीय संस्था, नेपाल तामाङ घेदुङको सक्रियतामा विभिन्न पार्टीमा आबद्ध नौ ओटा भातृ संस्थाहरूको सहभागितामा गठित संस्था हो । यस संस्थाले तामाङ प्रदेश ताम्सालिङ प्राप्तिको लागि संघर्ष गर्दछ ।

^{२३} सिन्धुली जिल्ला, मरिन गाउँपालिका-५ को नेपाल तामाङ घेदुङका जिल्ला सचिव समेत रहेका अभियन्ता काजीमान थिङले *प्राङ्बोला छारन्हान* नामक तामाङ मासिक पत्रिकाको सम्पादन गर्दछन् र अन्य आमसञ्चार माध्यममा पनि सक्रिय छन् । हाल उनी नेपाल तामाङ घेदुङ, भाषा तथा शिक्षा विभागका प्रमुख हुन् ।

^{२४} मंसिर ५, २०७६ मा लिम्बूसँग गरिएको कुराकानी । उनले कुराकानीको क्रममा “इन्टरनेशनल कन्भिनेन्ट अन सिभिल एण्ड पोलिटिकल राइट्स (डिसेम्बर १९६६)” को धारा

अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी विधेयक, २०७५ मा मातृभाषा थप्न पहल

नेपालको संविधान (२०७२) ले शिक्षामा मातृभाषा (धारा ३१) र बहुभाषिक नीति (धारा ५१) को व्यवस्था गरेको छ । यी सकारात्मक व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि सरकार मातृभाषाप्रति सकारात्मक रहेको अनुभूति मातृभाषीहरूलाई भएको छैन । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७५ पारित गर्न संसद् सचिवालयमा दर्ता हुँदा उक्त विधेयकमा “मातृभाषा” राखिएको थिएन । उक्त विधेयकको दफा २५(१)मा लेखिएको थियो : “शिक्षणको माध्यम भाषा : विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा, अंग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा हुनसक्ने छ ।”

उक्त विधेयक मस्यौदा समितिले संविधानको धारालाई कुल्चने आँट गरेको देखेर मसहित बहुभाषिक शिक्षा समाज, नेपालका पदाधिकारी, भाषासेवी र सहकर्मीहरू सक्रिय भयौं । त्यसपछि तुरुन्तै विधेयक माथिको छलफल र भेटघाटलाई तीव्र बनाइयो । महासंघ, चुम्लुङ लगायतका नागरिक संस्था र प्राज्ञ वैरागी काइँलासँगै विभिन्न विज्ञसँग भएका दुई/तीन ओटा छलफलबाट ठोस सुझावका लागि पूर्व सभामुख ओनसरी घर्तीमगरसँग भेटघाट भयो । उनले व्यावहारिक उपाय सुझाए अनुसार नै संसद्को शिक्षा समितिका सदस्य सांसदहरूसँग पनि भेटघाट र छलफल गरियो र लबिडलाई निरन्तरता दिइयो ।

अन्ततः असोज ३, २०७५ मा विधेयकमाथि छलफल हुँदा दफा २६ मा “मातृभाषा” थपियो र “मातृभाषामा शिक्षा” को परिभाषा पनि थपियो । यसरी संवैधानिक मात्र होइन, कानूनी हिसाबले पनि नेपाल बहुभाषिक मुलुकको रूपमा स्थापित भयो । मुलुकलाई एक भाषिक हुनबाट बचाउन सबैको प्रयास सार्थक भयो । मातृभाषी बालबालिकाहरू पनि कानूनतः “राष्ट्रिय समुदाय” (खस-आर्य) का बालबालिका सरहकै सेवा सुविधा : “निःशुल्क शिक्षा,” “निःशुल्क पाठ्यपुस्तक” र “खाजा” समेत पाउने हकदार हुने भए । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ को परिच्छेद-४ मा “मातृ भाषामा दिइने शिक्षा तथा विद्यालय सञ्चालन” बारे भनिएको छ : “नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायका नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ । तर त्यस्तो शिक्षा प्रचलित कानून बमोजिम निर्धारण भएको पाठ्यक्रम बमोजिम हुनु पर्नेछ” (नेपाल सरकार २०७५) ।

यी पाँच उदाहरणले भाषिक समानताका लागि नागरिक समाज र यसमा आबद्ध व्यक्तिले भाषिक समनताका लागि संघर्ष गरिरहेको देखाउँछ । तर २०७२ सालपछि यस्ता संघर्षमा नागरिक संस्थाको सहभागिता र चासो घटेको पनि संकेत गर्छ ।

१४(३)एफ उद्धृत गरेका थिए : “To have the free assistance of an interpreter if he cannot understand or speak the language used in court.”

मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकाससँगै प्राज्ञिक कार्यमा सक्रियता

नागरिक सामाजिक संस्थाहरू भाषाको आन्दोलनमा मात्र होइन भाषाको संरक्षण (सुरक्षा, जगेर्ना), संवर्द्धन (पालन-पोषण, हुर्काउने काम) र विकास (विस्तार वा फैलावट) का साथै प्राज्ञिक कार्यमा पनि निरन्तर सक्रिय रहेको देखिन्छ। मातृभाषी समुदाय र नागरिक समाजले गरेका केही प्रयासलाई यस खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस क्रममा लिम्बूहरूको किरात याक्थुम चुम्लुङ र नेवारहरूको नेपालभाषा एकेदमिको विस्तृतमा चर्चा गरिएको छ।

मातृभाषाको संरक्षण कसरी गर्ने? यस प्रश्नको सोझो र सटीक उत्तर हो—बोलेर। बोल्नु भनेको कुराकानी गर्नु, संवाद गर्नु, बक्नु, फलाक्नु र गाउनु पनि हो। अनि संवर्द्धन गर्ने उपाय हो—भाषालाई लिपिबद्ध गर्नु। आफ्ना मनका बह, अनुभव र अनुभूति, आकांक्षा र ज्ञान-सीप आदिलाई लेख्नु हो। शब्दकोश, व्याकरण, पाठ्य सामग्री, सन्दर्भ सामग्री आदि तयार गर्नु हो। अब त अडियो-भिडियो, विद्युतीय तवरबाट पनि भाषालाई हुबहु अभिलेखन र पुस्तान्तरण गर्न सकिन्छ। यस्तै भाषा विकासको अर्थ हुन्छ सरकारी संयन्त्र मार्फत सञ्चार, शिक्षा, प्रशासन, अदालत आदिमा मातृभाषाको प्रयोग विस्तार गर्नु हो। समग्रमा भाषामा अभिलेखन गर्ने यस्तै मूर्त वा अमूर्त कार्यलाई नै प्राज्ञिक कर्म भनिन्छ। किरात याक्थुम चुम्लुङ र नेपालभाषा एकेदमिबारे यहाँ छलफल गर्नु अघि केही संस्थाका काम-कारबाहीबारे छलफल तल उल्लेख गरिएको छ।

भाषिक समानताका लागि सरकारले गठन गरेका नागरिक समाजका संस्थाले केही सुझाव दिएका छन्। संस्कृत भाषाको विरुद्ध र भाषिक समान अधिकारको माग सहित नागरिक समाजले गरेको लगातारको जनदबाबकै परिणाम स्वरूप जेठ १४, २०५० मा शिक्षा मन्त्रालयले प्राज्ञ वैरागी काइँलाको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग गठन गर्‍यो। नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, किरात याक्थुम चुम्लुङ, नेपालभाषा मंकाःखलः, नेपाल तामाङ घेदुङ, नेपाल मगर संघ लगायतका ४४ ओटा संघ-संस्थाले मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासको लागि सुझाव पेश गरे।^{२५} यस आयोगले चैत ३१, २०५० मा ५८ बुँदे सुझाव सहितको आफ्नो प्रतिवेदन शिक्षामन्त्री समक्ष प्रस्तुत गर्‍यो। योजनाकार, भाषाविद् र शिक्षाविद्हरूका लागि यो प्रतिवेदन राम्रो सन्दर्भ सामग्री त बन्यो, तर सरकारले लागू गरेन। वि.सं. २०५४ मा गठित राष्ट्रिय जनजाति विकास समितिले भाषा संरक्षणका लागि केही कार्य शुरू गर्‍यो। राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति (गठन) आदेशमा सर्वप्रथम नेपालका ६१ ओटा जनजातिको सूची प्रकाशित भयो। तर पछि संशोधन मार्फत ५९ ओटा निर्धारण गरियो। *आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, २०५८* जारी भएपछि यसै नाममा (माघ २०५८) मा संस्थाको गठन भयो

^{२५} हेर्नुहोस्, *राष्ट्रियभाषा नीति सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०५०* मा रहेको परिशिष्ट ५, जसमा सुझाव दिने संघ-संस्थाको नाम दिइएको छ।

र यस संस्थाबाट आदिवासी जनजातिका भाषिक क्रियाकलाप सम्पन्नताको लागि गरिने मागहरू केही हदसम्म सम्बोधन हुन थालेका छन् । यसरी नै अन्तर्राष्ट्रिय मातृभाषा दिवस (फेब्रुअरी २१) को अवसरमा नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान र आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानले आयोजना गर्ने कविता गोष्ठीमा सहभागी हुने गर्दछन् । त्यहाँ पाठ गरिने कविता सम्बन्धित संस्थाले प्रकाशित गरेका छन् ।

त्यस्तै, डा. हर्क गुरुङको संयोजकत्वमा जनजाति विकास-समन्वय केन्द्र खोलेर *जनजाति विकासको जुक्ति* प्रकाशन गरेको देखिन्छ (गुरुङ र अरू सन् २०००) । उक्त पुस्तकमा जनजातिको पहिचान गर्दै, जातिका साथै भाषिक समस्या र चुनौती केलाउँदै समाधानका उपाय खोजिएको र भावी कार्यक्रम पनि तय गरिएको छ । महासंघले काठमाडौँमा “मातृभाषा राष्ट्रिय सम्मेलन सन् २०००” आयोजना गरेर “भाषिक अधिकार सम्बन्धी राष्ट्रिय घोषणा-पत्र” चैत ४, २०५६ मा जारी गर्‍यो । यस घोषणा पत्रमा भाषिक विभेद हटाएर भाषिक समान अधिकारको माग गरिएको थियो ।

अनि, संयुक्त राष्ट्रसंघले दक्षिण अफ्रिकाको डर्बानमा अगस्ट ३१ देखि सेप्टेम्बर ८, २००१ सम्म आयोजना गरेको “जातिवाद, जातीय विभेद, विदेशी प्रतिको घृणा तथा तत्सम्बन्धी असहिष्णुता विरोधी विश्व सम्मेलन” मा नेपालको जातीय विभेद विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च (एनकार्ड) ले भाग लियो । यस मञ्चले नेपालमा भाषिक विभेदसँगै सबै खाले विभेदबारे अवधारणा पेस गर्‍यो । सम्मेलनमा अभियन्ता मल्लले “नेपालमा भाषिक आधारमा गरिने विभेद बारेको बकपत्र” प्रस्तुत गरे । यसरी नेपालको भाषिक विभेदको शृंखलालाई संयुक्त राष्ट्रसंघको मञ्चमा समेत पेस गरिएको थियो (मल्ल सन् २००२क : २३१) ।

दुई नागरिक सामाजिक संस्थाको भूमिका

मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासको क्षेत्रमा सक्रिय नागरिक सामाजिक संस्थामध्ये अग्रणी भूमिका निर्वाह गरिरहेका याक्थुम (लिम्बू) जातिको संस्था किरात याक्थुम चुम्लुङ (स्था. २०४५) र नेवार समुदायका नेपालभाषा एकेदमि (स्था. २०५०) ले निर्वाह गरेको भूमिकालाई यहाँ हेर्ने प्रयास गरेको छु । पहिलो संस्थाले मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका साथै भाषिक समान अधिकार र प्रयोग विस्तारमा पनि जोड दिइरहेको देखिन्छ भने दोस्रो संस्थाचाहिँ मातृभाषाको विकास र प्राज्ञिक कर्ममा केन्द्रित रहेको छ । दुवै संस्थाले जातीय ज्ञान उत्पादनको क्षेत्रमा धेरै प्राज्ञिक कर्म गरिरहेका छन् । यी दुई संस्थाको कर्मबाट मातृभाषाको विकासमा नागरिक सामाजिक संस्थाको भूमिका बुझ्न थप मद्दत पुग्नेछ भन्ने मलाई लागेको छ ।

चुम्लुङले “लिम्बू भाषा, साहित्य, धर्म, इतिहास, किरात सिरिजंगा लिपि र लिम्बू संस्कृतिको उत्थानको लागि कार्यरत रहने” र “मानवअधिकार, आदिवासी जनजातिको

अधिकार, महिला तथा बालअधिकारको पक्षमा काम गर्ने” उद्देश्य लिएको छ ।^{२६} आफ्नो घोषित उद्देश्य परिपूर्तिमा यो संस्था दृढ देखिएको छ । ललितपुर जिल्लाको तिखेदेवलमा अवस्थित चुम्लुङको केन्द्रीय कार्यालय भवन तीन तलाको छ । यो भवन लिम्बू जाति र भाषा सम्बन्धी सामाजिक-सांस्कृतिक, भाषिक, साहित्यिक तथा प्राज्ञिक क्रियाकलाप गर्ने केन्द्रको रूपमा स्थापित छ । यसै भवनमा संस्थाको कार्यालय, पुस्तकालय र संग्रहालय रहेका छन् । मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासको क्षेत्रमा चुम्लुङको सक्रियता उल्लेखनीय छ । यस संस्थाको सक्रियतामा लिम्बू भाषामा साहित्यिक (बालसाहित्य, अनुदित साहित्य आदि) तथा गैरसाहित्यिक कृति (शैक्षिक सामग्री, सन्दर्भ सामग्री, शब्दकोश र व्याकरण आदि) प्रकाशित भएका छन् । यी सामग्री मार्फत लिम्बू भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र ज्ञान उत्पादन निरन्तर जारी छ । वि.सं. २०७० मा स्वायत्त संस्थाको रूपमा लिम्बू अध्ययन केन्द्रको स्थापना गरेर प्राज्ञिक अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्यको प्रारम्भ पनि चुम्लुङले गरेको छ र पुस्तकालयको पनि स्थापना गरेको छ । गत तीन वर्षदेखि लिम्बू अध्ययनका लागि प्रतिवर्ष दुई जना अनुसन्धातालाई रु. ७५,००० को दरले अनुसन्धानवृत्ति पनि दिने गरिएको छ । चुम्लुङको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहयोगमा रेडियो नेपाल, एफएम रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन, सामाजिक सञ्जाल जस्ता आमसञ्चारका विभिन्न माध्यम, आदिमा लिम्बू भाषाको पहुँच विस्तार भएको छ । त्यस्तै, दर्जनौँको संख्यामा वार्षिक, अर्ध-वार्षिक, मासिक पत्रपत्रिका र जर्नल समेत प्रकाशन भएका छन् । यी प्रकाशन भाषिक संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने अभियानकै अंगका रूपमा प्रकाशित भइरहेका छन् ।

चुम्लुङले अनौपचारिक शिक्षा क्षेत्रका पाठ्य सामग्री तीन ओटा प्याकेजमा तयार गरेको छ भने औपचारिक शिक्षामा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र मार्फत प्राथमिक तह (कक्षा १-५) को पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक तयार गरेको छ । यी पाठ्यपुस्तक लिम्बुवान क्षेत्रका विभिन्न जिल्लाका विद्यालयमा पठनपाठन भइरहेको दाबी चुम्लुङका अध्यक्षले गरेका छन् ।^{२७} निम्न माध्यमिक विद्यालय तह (कक्षा ६-८) को पाठ्यपुस्तक निर्माणमा पनि यो संस्था क्रियाशील देखिन्छ । उच्च माध्यमिक विद्यालय तहमा लिम्बू भाषा पठनपाठनका लागि सरकारी मान्यता पाउन सक्रिय पहलकदमी भइरहेको छ । स्थानीय भाषिक समुदायको पहलमा केही प्राथमिक विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यमबाट दिइने, बहुभाषिक शिक्षा पनि

^{२६} यो सूचना चुम्लुङको विधान, २०४६ (नवौँ संशोधनसहित) मा आधारित छ ।

^{२७} योगराज लिम्बूसँग कात्तिक २, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

प्रारम्भ गरिएको छ । त्यस्तै, संस्कृत विश्वविद्यालय अन्तर्गत धरानस्थित पिण्डेश्वरी माविमा लिम्बू भाषा पठनपाठनका लागि पहल भइरहेको छ ।^{२८}

चुम्लुङले प्राज्ञिक कर्मसँगै सामाजिक अभियन्ताको भूमिका पनि खेल्दैआएको छ । नेपाल सरकारका विभिन्न निकाय, जस्तो—शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, शैक्षिक जनशक्ति तालिम केन्द्र, भाषा आयोग, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, आदिमा—माग प्रस्तुत गर्दै मातृभाषाको पक्षमा अभियान चलाइरहेको छ । यसले आफ्नो मागको पक्षमा जनदबाब सिर्जना गर्दै र सरकारको गलत नीतिको खबरदारी गरिरहेको छ । यस अतिरिक्त चुम्लुङले नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, संयुक्त मातृभाषा संघर्ष समिति आदि संस्थासँग सहकार्य गरेर मातृभाषाको आन्दोलनलाई बल पुऱ्याइरहेको छ ।

नेपालभाषा एकेदमि स्थापनाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि नेपालभाषा र संस्कृतिको आन्दोलनसँग जोडिएको छ । नेपालमा २०३५-२०३६ सालमा भएको विद्यार्थी आन्दोलनका कारण २०३६ सालमा निर्दलीय वा बहुदलीय व्यवस्था छनोटका लागि जनमत संग्रहको घोषणा भएको थियो । यो घोषणाले ल्याएको खुला राजनीतिक वातावरणमा भाषा अभियन्ताहरूले साउन २०३६ मा नेपालभाषा मंकाःखलः स्थापना गरे । मंकाःखलः ले भाषिक चेतको अभियानलाई कसिलो बनायो, विशेष गरी नेपाल संवत्लाई राष्ट्रिय मान्यता दिलाउने अभियान चलायो ।^{२९} २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि मंकाःखलः ले समान भाषिक अधिकार र जातीय मागलाई समेत संस्थागत रूपमा अगाडि बढायो । यसैबीच निर्माण भएका मंकाःखलः लगायत विभिन्न जातिका संस्थाहरू मिलेर २०४७ वैशाखमा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ स्थापना भयो । यसै सन्दर्भमा भाषिक संस्थाले जातिको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने विचारहरू सतहमा आउन थाल्यो । यही पृष्ठभूमिमा नेवाः भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि नेपालभाषा एकेदमि र जातीय अधिकार प्राप्तिको लागि नेवाः देय् दबू (स्था. २०५२) को स्थापना भयो । नेपालभाषा मंकाःखलः दबूसँग आबद्ध भयो । र हाल यी दुवै संस्थाले नेवाः हितका लागि आ-आफ्ना भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् ।

नेपालभाषाका सम्बन्धित विषयमा प्राज्ञिक कार्य गर्ने एक मुख्य थलो हो नेपालभाषा एकेदमि । यसको कार्यालय भवन कीर्तिपुरमा छ । २९ रोपनी ५ आना २ पैसामा फैलिएको यस भवनको परिसरभित्र अरनिको श्वेत चैत्य ग्यालरी छ जहाँ अरनिको सम्बन्धी सामग्री सजाएर राखिएका छन् । यसै भवनको एकतिर कार्यालय, बीचको कक्षमा

^{२८} भारतको सिक्किम राज्यमा भने प्राथमिक तहदेखि स्नातकोत्तर तहसम्म नै लिम्बू भाषाको अध्ययन-अध्यापन हुने गर्दछ ।

^{२९} मल्ल के. सुन्दरसँग असोज ३०, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

पुस्तकालय र अर्कोतिर दुई तलामा नेवा: एफएम स्टेसनको स्टुडियो छ । यस संस्थाले भवन निर्माणका लागि कीर्तिपुर नगरपालिकाबाट, वाग्मती सभ्यता अध्ययनका लागि काठमाडौं महानगरपालिकाबाट र “दान्यहिरा सिरपा:” पुरस्कारका लागि यज्ञरत्न धाखा:बाट रकम प्राप्त गरेको हो । यसरी नै अध्ययन अनुसन्धानका लागि विभिन्न संघ-संस्थाबाट रकम संकलन गर्ने गरिन्छ । यो संस्था मूलतः दान दक्षिणा र सहयोगसँगै अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त रकमबाट चलेको छ ।^{३०}

यसै गरी नेपालभाषा एकेदमिले आफ्नो उद्देश्यको परिपूर्तिका लागि मातृभाषाको अध्ययन, अनुसन्धान र पठन संस्कृति विकासका लागि पुस्तकालयको व्यवस्था गरेको छ ।^{३१} यसै गरी नेवा: एफएम रेडियोबाट चौबीसै घण्टा नेवा: भाषा, साहित्य र संस्कृतिबारे सामग्री प्रसार हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसका लागि एकेदमिले अनेक मिडियासँग दश वर्षे सम्झौता गरेको छ । यसका साथै नेवा: साहित्य र संगीत साधकलाई रु. एक लाखको “दान्यहिरा सिरपा:” पुरस्कारको व्यवस्था गरिएको छ । यसै क्रममा प्रत्येक वर्ष कात्तिकमा साहित्य-संगीत सेवा पुरस्कार (रु. ५० हजार), सिर्जना प्रोत्साहन पुरस्कार (रु. २५ हजार) र विज्ञान-प्रविधि पुरस्कार (रु. २५ हजार) पनि दिने व्यवस्था गरिएको छ । यसै क्रममा एकेदमिले नेवा: जातिसँग सम्बन्धित ४८ ओटा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा साहित्यिक महत्त्वका कृति प्रकाशित गरेको छ ।^{३२} यस संस्थाले नेपालभाषामै नेवा: प्रज्ञा जर्नल प्रकाशित गरिरहेको छ । हालसम्म यो जर्नल सन् २०१८ मा १ र सन् २०१९ मा २ गरी जम्मा ३ अंक प्रकाशित भइसकेको छ ।

यस खण्डको अध्ययनले के देखाउँछ भने एकतिर जातीय संस्थाहरू भाषिक समान अधिकारका लागि राज्यसँग लडिरहेका छन् भने अर्कोतिर जातीय ज्ञान उत्पादन कार्यमा पनि दिलो ज्यानले लागिपरेका छन् । नेपालभाषा एकेदमिले नेपालभाषा र नेवार सम्बन्धी अनुसन्धानका साथै आधिकारिक र गहनतम् कृतिहरूको लेखन, सम्पादन र प्रकाशनको कार्य शुरू गरेको छ । नेपालभाषा साहित्यका विविध विधामा सम्पादन कार्य थालेको पनि देखिन्छ । चुम्लुडले प्राज्ञिक कर्मका साथै भाषिक मानवअधिकारका लागि पनि लडिरहेको छ । यी दुई संस्थाको सिको अन्य संघ-संस्थाले पनि गरेमा भाषिक विकासले उठ्छ हदसम्म उचाइ लिनसक्ने देखिन्छ ।

^{३०} एकेदमिका कार्यालय प्रमुख शान्तराज शाक्यसँग मंसिर ३, २०७६ मा गरिएको कुराकानी ।

^{३१} नेपालभाषा एकेदमिको विधान २०५६ को उद्देश्यमा लेखिएको छ : “नेपालभाषा, यसको साहित्य एवं संस्कृतिको अनुसन्धान, संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने ।”

^{३२} नेवा: प्रज्ञा वर्ष २ अंक ३ मा यी पुस्तकहरूको सूची हेर्न सकिन्छ ।

भाषिक आन्दोलनमा नागरिक समाजले ध्यान नदिएका पक्ष

यस खण्डमा भाषिक समान अधिकार स्थापना गर्न र मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गरी प्राज्ञिक ज्ञान उत्पादन गर्नमा नागरिक समाजले खेलेको भूमिकाको लेखाजोखा गर्ने प्रयास गरिनेछ । भाषिक क्षेत्रमा उपलब्धि हासिल गर्दागर्दै पनि कार्यान्वयनको क्षेत्रमा मातृभाषी र भाषिक अभियन्ताहरू चुकेका छन् । आम रूपमा मातृभाषी समुदायहरूले संवैधानिक हक अधिकारको अनुभूति गर्न सकिराखेका छैनन् । मातृभाषीहरू लिपि छनोटको विवादमा पनि अल्लिङ्गने गर्दछन् । मातृभाषाले हालसम्म जेजति संवैधानिक तथा कानूनी अधिकार प्राप्त गर्नसक्यो त्यसको कार्यान्वयनमा अभियन्ताहरू उदासीन देखिएका छन् । यो उदासीनता विशेष गरी २०७२ सालमा संविधान लागू भएपछि देखिएको हो । अधिकारमुखी आन्दोलनमा आन्दोलनकर्मीहरूको उपस्थिति शून्यप्रायःको स्थितिमा पुगिसकेको छ । प्रत्येक वर्ष मनाउने गरेको कालो दिवसमा अधिकारकर्मीहरूको उपस्थिति न्यून देखिँदै छ ।

भाषिक समस्याको जरो नेपालमा भाषिक समान अधिकार स्थापित नहुनु नै हो । वास्तवमा मातृभाषी बालबालिकालाई राणाकालदेखि नै “शिक्षामा भाषिक संहार” (लिंग्विस्टिक जेनोसाइड इन एजुकेशन) गरिएको छ ।^{३३} उनीहरूले आ-आफ्ना मातृभाषाको माध्यमबाट पढ्न पाइरहेका छैनन् । मातृभाषा विषयको पठनपाठन पनि सम्भव हुन सकेको छैन । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले सन् १९५५ मा तयार गरेको रिपोर्टमा शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा हुनुपर्ने, प्राथमिक स्कूलमा अरू भाषाको अध्यापन आवश्यकता नरहेको, यदि रहेमा त्यसले नेपाली भाषाको अध्ययनमा बाधा पुऱ्याउने र “विदेशी” भाषाकै रूपमा रहने राय दिएको थियो । आयोगको रिपोर्टमा दाबी गरिएको थियो, “नयाँ पुस्ताका विद्यार्थीलाई नेपाली भाषा उनीहरूको आधार भाषाको रूपमा सिकाए अरू भाषाहरू क्रमशः लोप हुँदै जानेछन् र यसले नेपालको राष्ट्रिय एकतालाई अझ बढी मजबूत बनाउने छ” (वन्त २०५४ : २२) । यस बीचको साढे छ दशकमा राज्यले एकतिर संवैधानिक हकको व्यवस्था गर्दै जाने र अर्कोतिर यी हकलाई कार्यान्वयन गर्न पहल नगर्ने परिपाटी बसालेको छ । यसले मातृभाषाका साथसाथै आदिवासी संस्कृतिलाई समेत ठूलो आघात पुगेको छ । “जीवन निर्वाहको विवशतामा राज्यसत्ताद्वारा बाध्य तुल्याइएको भाषा सिक्ने, बोल्ने र प्रयोग गर्ने क्रममा थुप्रैले आ-आफ्ना मातृभाषाबाट विचलन हुनुपर्ने स्थिति भोग्नुपरेको छ” (मल्ल सन् २००२ख : २११) ।

वर्तमान संविधान लागू भएको चार वर्ष पुग्न लाग्दा पनि संघीय, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा “भाषा नीति” र “बहुभाषिक शिक्षा नीति” बनेको छैन र यसतर्फ नागरिक समाजको पहल समेत हुनसकेको छैन । गाउँपालिका र नगरपालिका लगायतका स्थानीय सरकारले

^{३३} यसबारे थप अध्ययनका लागि कमलप्रकाश मल्लको लेख “ल्यांग्वेज एण्ड सोसाइटी इन नेपाल” (मल्ल सन् २०१५ : १३-३७) हेर्नुहोस् ।

भाषा तथा मातृभाषा शिक्षा नीति बनाएका छैनन् । स्थानीय तहका सेवा प्रदायकहरू “नीति नै छैन” भनेर पन्छिने गरेका छन् । भाषा नीति र निर्देशिकाको अभावमा मातृभाषी बालबालिकाहरू आफ्ना मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउने संवैधानिक अधिकारबाट वञ्चित छन् । यसै गरी स्थानीय तहका भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास (अनुसूची-८, बुँदा २२) गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारसँग छ । यसका लागि स्थानीय तहहरूमा प्रज्ञा-प्रतिष्ठान बनिसक्नु पर्ने हो तर हालसम्म कतै पनि सुरसार छैन । यसरी संवैधानिक र कानूनी अधिकारहरू व्यवहारमा अनुवाद हुन सकेका छैनन् । प्रदेश सरकारको अवस्था पनि यस्तै छ । व्यवहारमा न भाषिक विभेदको अन्त्य भयो, न त भाषिक समानताको हक नै प्रत्याभूत हुन सक्यो । हालको यस्तो विषम परिस्थितिमा नागरिक समाज कतै देखिएको छैन ।

वि.सं. २०४७ को संविधानले मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था गरे तापनि शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले संविधानको गलत व्याख्या गरी मातृभाषा विषयको शिक्षा अर्थात् विषयको रूपमा मातृभाषाको शिक्षा दिने तय गर्‍यो । र, पछि त्यो पनि स्थानीय विषयमा राखेर ऐच्छिक बनायो । जबकि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) ले समेत नेपाली भाषापछि मातृभाषालाई दोस्रो क्रममा राखेर विषयको रूपमा पाठ्यक्रमको ढाँचा तयार गरिदिएको थियो । यसरी गलत व्याख्या गरेर सरकारले नै मातृभाषाको दुर्दशा बनाइदियो । त्यसै गरी मातृभाषा विषयको पठनपाठनलाई निरुत्साहित गर्ने काममा मूलतः स्रोत व्यक्ति (आरपी) हरूले भूमिका निर्वाह गरे । उनीहरूले नै अंग्रेजी पठनपाठनका लागि अभिभावकलाई अभिप्रेरित गरेका थुप्रै आधार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने मातृभाषाको सट्टा ऐच्छिक अंग्रेजी पठनपाठन गराउन आरपीहरूले विद्यालयलाई उक्साए । नागरिक समाजले यसको विरोध गर्दा मूल विषयको रूपमा पढाइने भाषालाई ऐच्छिक भाषाको रूपमा पठनपाठन गर्न नपाइने भनी शिक्षा मन्त्रालयले परिपत्र जारी गरे । यस परिपत्रमा आरपी र विद्यालय प्रशासनले ध्यान दिएको उदाहरण छैन । यहाँ के प्रस्ट पारौं भने मातृभाषा विषयको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक बनाएर लागू गर्ने अधिकार र कर्तव्य आधारभूत विद्यालयको हो तर नेपालभरिका कुनै पनि विद्यालयले मातृभाषाको पाठ्यपुस्तक बनाएर लागू गरेका छैनन् ।

हालसम्म मातृभाषाको समस्यालाई राष्ट्रको एउटा प्रमुख मानवअधिकार सम्बन्धी समस्या हो भनेर पहिचान गर्ने संस्थाको अभाव छ । स्थानीय तहमा मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका साथै मातृभाषामा शिक्षाका लागि सुरसारे छैन । सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा स्थापित गर्न पहल हुनसकेको छैन । मातृभाषामा सूचनाको हकको व्यवस्था गर्नका लागि पनि पाइला चाल्न सकिएको छैन ।

नेपालमा खस-आर्य समुदायले मातृभाषीहरूलाई उनीहरूको भाषा बोल्दा होच्याउने, खिसी टिउरी गर्ने प्रवृत्तिले पनि धेरैजसोले आफ्नो भाषा बोल्न छाड्ने गरेको हुनसक्छ । जस्तो, बराम ९८.०९ प्रतिशत, छन्त्याल ९५.९१ प्रतिशत, कुमाल ८९.९३ प्रतिशत, भूजेल ८१.९७ प्रतिशत, माझी ७०.८३ प्रतिशत, गुरुङ ६२.३० प्रतिशत, थकाली ६०.३० प्रतिशत र मगर समुदायका ५८.२३ प्रतिशतले आफ्ना मातृभाषा बिर्सिसकेको यथार्थ राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदन, २०६८ ले औल्याएको छ । नेपाली भाषाको उच्चारण गर्न नसक्दा पनि होच्याउने प्रवृत्ति छ । मातृभाषीहरूमा यसको विरोध गर्ने वा अडान लिने क्षमताको अभाव देखिन्छ । नेपाली भाषीहरूमा शासकको र मातृभाषीहरूमा शासितको मानसिकता विकास भइसकेको आभास हुन्छ । नेपालको संविधान (धारा ३९) ले “आफ्नो पहिचानसहित नामको हक” प्रत्याभूत गरेको छ । यसको अर्थ हो मातृभाषीहरूले आफ्ना बालबालिकाको नाम आफ्ना मातृभाषामा राख्न सक्छन् । तर मातृभाषामा नाम राख्न उनीहरूमा उत्साह देखिँदैन । त्यसै गरी गाउँ ठाउँको नाम मातृभाषामा राख्ने, पुरानो नामको खोज अध्ययन गर्ने काम पनि शुरू हुनसकेको छैन । पछिल्लो संविधान लागू भइसकेपछि नागरिक समाज निष्क्रिय छ । सरकार संविधानको मर्म विपरीत कानून बनाउँदैछ ।

पछिल्लो समय नयाँ ढंगले मातृभाषा माथिको आक्रमण हुन थालेको छ । एकतिर “नेपाली भाषा त मर्न लागिसक्यो भने अरू मातृभाषाको के खैरियत छ र” भन्दै निरुत्साहित गरिँदैछ । अर्कोतिर “आजको युगमा अंग्रेजीको माग बढेको हुनाले मातृभाषा पढेर के पो हुन्छ र” भनेर हतोत्साहित गरिँदैछ । त्यस्तै, “संस्कृत त नासाका वैज्ञानिकहरूले प्रयोग गर्ने भाषा हो” भन्दै मातृभाषीहरूलाई आफ्नो भाषाबाट विमुख पार्न शुरू गरिएको छ । यस्ता भ्रम चिर्न पनि नागरिक समाज सक्रिय हुनु आवश्यक छ । संविधानमा भाषिक समान अधिकारका लागि सबै भाषालाई आ-आफ्ना तहमा सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन, मातृभाषामा सूचनाको हक प्राप्त गर्न र लोकसेवामा परीक्षा दिन पाउने प्रावधानको लागि नागरिक समाजको पहल पनि जरुरी छ, जुन आजसम्म हुन सकेको छैन । संविधानमा व्यवस्था भएका भाषिक प्रावधानलाई ऐन कानूनमा प्रतिबिम्बित गराउन र निर्देशिका जारी गराउन दबाब सिर्जना गर्न पनि सकिएको छैन ।

यसै गरी मौजुदा ऐन कानूनको आधारमा भाषिक मानवअधिकारको उपभोगका लागि उपभोक्तालाई जागरुक गराउन सकिएको छैन । प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारलाई आ-आफ्ना तहमा अनुसूची अनुसारको भाषा तथा संस्कृति प्राज्ञिक संस्था गठनका लागि आवश्यक ऐन कानून र नियमावलीको निर्माण गर्न र कार्यान्वयन गराउन नागरिक समाजको पहलकदमी बढाउनु पर्दथ्यो, यसमा नागरिक समाज चुकेको छ । यसै गरी लगातारको आन्दोलनबाट स्थापित मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि संविधानमा नै व्यवस्था भए अनुरूप गठन भएको भाषा आयोगले के गरिरहेको छ ? भन्नेबारे पनि

नागरिक समाजले कुनै खोजी गरेको छैन । विशेष गरी नयाँ संविधान जारी भएपछि नागरिक सामाजिक संस्था पूर्णतः सेलाएको अवस्थामा छन् जसले गर्दा मातृभाषाको अधिकार स्थापित गर्ने आन्दोलनलाई धेरै घाटा भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषिक नीति निर्माणमा जनदबाब सिर्जना गरेर कानूनमा पनि भाषिक समान हक स्थापना गर्न र मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि नागरिक समाजले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य यस अध्ययनबाट उजागर हुन्छ । “सबै भाषा समान हुन्” भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको आधारमा नेपालका सबै मातृभाषालाई समानताको हक दिने र समान व्यवहार गरिनुपर्दछ भन्ने वर्षौं देखिको चाहनालाई नागरिक समाजले जोडतोडका साथ उठान गरेको छ । र, जनचेतनामा अभिवृद्धि गरेको तथ्य पनि प्रस्ट छ । यस्तो सक्रियता र सजगतामा समय र परिस्थिति अनुसार उतारचढाव देखिएको छ । पहिलो र दोस्रो संविधानसभाबाट संविधान निर्माणको क्रममा देखिएको नागरिक समाजको सक्रिय भूमिका संविधान लागू भएपछि, कानून निर्माणको क्रममा भने शिथिल हुनपुगेको छ । नेपालमा कार्यरत दर्जनौं मानवअधिकारवादी संघ-संस्थाका लागि पनि भाषिक विभेदहरू प्राथमिकतामा परेनन् । उनीहरूले हालसम्म भाषिक विभेदबारे बोलेको खासै सुनिएको छैन । सायद ती सबै संस्थामा सबै खस-आर्य समुदायकै प्रभुत्व हुनाले उनीहरू नबोलेको हुन सक्दछ । संविधान जारी भएपछि नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ लगायतका संस्थाहरू जेनतेन गोष्ठी सम्पन्न गर्न वा कालो दिवस मनाउने संस्कारमा मात्र सीमित हुँदै गएका छन् । यस्तो शिथिलताले गर्दा अधिकांश मातृभाषाले संकटग्रस्त अवस्थाको सामना गर्नु परेको छ ।

नेपालको संविधान, २०७२ अनुरूप प्रदेश तथा स्थानीय सरकार गठन र क्रियाशील भइसकेको सन्दर्भमा स्थानीय सरकार मार्फत भाषा संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका धेरैजसो मुद्दाले निकास पाउन सकिने सम्भावनातिर नागरिक समाज र भाषिक अभियन्ताको ध्यान जानु पर्दथ्यो । प्रदेश र स्थानीय तह (गाउँपालिका र नगरपालिका) मा भाषिक नीति र बहुभाषिक शिक्षा नीतिको अभाव छ, मातृभाषीहरूले भाषिक अधिकार उपभोग गर्न पाइराखेका छैनन् । यस मामिलामा नागरिक समाजहरूको उपस्थिति हुनुपर्दथ्यो, तर कतै देखिएको छैन ।

किरात याक्थुम चुम्लुङ र नेपालभाषा एकेदमिजस्ता अग्रगामी संस्थाहरू प्राज्ञिक कर्ममा केन्द्रित छन् । हाल उनीहरू भाषिक अधिकारको अभियानको नेतृत्व गर्न उत्साहित देखिँदैनन् । नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ र यसमा आबद्ध संस्थामा भाषा तथा शिक्षा विभाग (वा समिति) गठन समेत भएको पाइँदैन । यस्तो अवस्थामा एकतिर भाषिक गतिविधिबारे जानकारीको अभाव हुन्छ भने अर्कोतिर नेतृत्व विकास पनि हुन सक्दैन ।

भाषाका नयाँ-नयाँ मुद्दा शिथिल पर्न जान्छन् । नागरिक आन्दोलन स्वतः सुषुप्त अवस्थामा पुग्छ । हाल यस्तै देखिँदैछ ।

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, आजउराप्र आदि सरकारी संस्थाहरूमा मातृभाषाबारे टुक्रे नीति मात्रै छ तर राष्ट्रिय तहमा भाषा नीतिको अभाव छ । शिक्षाको क्षेत्रमा शिक्षा विभाग, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, राष्ट्रिय जनशक्ति तालिम केन्द्र, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रका साथै रेडियो नेपाल, गोरखापत्र संस्थान, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, आजउराप्र आदि सरकारी निकायमा मातृभाषाको संरक्षण र विकासका लागि नीति बनेका छन्, केही मात्रामा कार्यान्वयन पनि भएका छन् । यी सबै क्षेत्रलाई फाइदा हुने गरी “राष्ट्रिय भाषा नीति” र “बृहत् बहुभाषिक शिक्षा नीति” जस्ता ठोस नीति बन्न सकेको छैन । वर्तमान संविधानमा बहुभाषिक नीति हुने भनिएको छ र हालसम्म यसबारे कतैबाट पहल गरिएको छैन । भाषा आयोगले भाषाको नीति निर्माणमा पहल गर्नु पर्दथ्यो, सो पहल हालसम्म हुनसकेको छैन । यी सबै नीति नियम र पहलको संयुक्त राष्ट्रसंघीय संस्था, द्वैपक्षीय संस्था र गैरसरकारी क्षेत्रले पनि कुनै ठोस काम गर्नसकेको छैन ।

धन्यवाद

सूचना, अभिलेख र विचार प्रदान गरी सहयोग गरेका भाषिक अभियन्ताहरू मल्ल के. सुन्दर, अर्जुन लिम्बू, योगराज लिम्बू, काजिमान तामाङ र नेपालभाषा एकेदमिका शान्तराज शाक्य, आदिप्रति आभार प्रकट गर्न चाहन्छु । यो अनुसन्धान तथा लेखनको अवसर प्रदान गरेकोमा मार्टिन चौतारीप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । लेखका विभिन्न मस्यौदा पढी सुझाव दिनुहुने हर्षमान महर्जन, प्रत्युष वन्त र देवराज हुमागाईंलाई धन्यवाद ।

सन्दर्भ सामग्री

काइँला, वैरागी । २०६२ । आदिवासी जनजातिको परिप्रेक्ष्यमा पहिचानको राजनीति र भाषा । *बहा: जर्नल* २(२) : १-२८ ।

गुरुङ, हर्क । २०४९ । कुरो संस्कृत करकापको । *कइरन* १० : १२-१३ ।

गुरुङ, हर्क, मल्ल के सुन्दर, कृष्ण भट्टचन र ओम गुरुङ । सन् २००० । *जनजाति विकासको जुक्ति* । काठमाडौँ : जनजाति विकास-समन्वय केन्द्र ।

थिङ, काजिमान । २०६६ । तामाङ ग्योइरि बयान । *छारन्हान* ७(२) : १-३ ।

नेपाल सरकार । २०६३ । *नेपालको अन्तरिम संविधान*, २०६३ । काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति ।

नेपाल सरकार । २०७२ । *नेपालको संविधान* । काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति ।

- नेपाल सरकार । २०७५ । अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षा सम्बन्धी ऐन, २०७५ । www.lawcommission.gov.np/np/archives/5668 मा उपलब्ध; असार १७, २०७७ मा हेरिएको ।
- मल्ल, कमलप्रकाश । २०४९ । संस्कृतबाट सोझै नेपाली भाषा आएको भन्ने कुरा अन्धविश्वास मात्र हो । मूल्याङ्कन १०(५) : १३-१५ ।
- मल्ल, के. सुन्दर । सन् २००२क । नेपालमा भाषिक आधारमा गरिने विभेद बारेको वकपत्र । डर्वान घोषणा र कार्ययोजना तथा नेपालमा जातीय विभेद । मल्ल के. सुन्दर र पद्मलाल विश्वकर्मा, सं., पृ. २३१-२३४ । काठमाडौँ : जातीय विभेद विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल ।
- मल्ल, के. सुन्दर । सन् २००२ख । नेपालमा भाषिक विभेद । डर्वान घोषणा र कार्ययोजना तथा नेपालमा जातीय विभेद । मल्ल के. सुन्दर र पद्मलाल विश्वकर्मा, सं., पृ. २०७-२२४ । काठमाडौँ : जातीय विभेद विरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च, नेपाल ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०५४ । इतिहासको राष्ट्रियकरणमा शिक्षाको उपयोग । हिमाल ७(१) : २१-२५ ।
- श्री ५ को सरकार । २०४७ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ । काठमाडौँ : कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- सिवाकोटी, गोपाल 'चिन्तन' । २०५९ । भाषिक अधिकारसम्बन्धी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको निर्णय मानवअधिकार विपरीत । मानवअधिकारसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको फैसलाहरूको टिप्पणी । गोपाल सिवाकोटी 'चिन्तन' सं., पृ. ११५-१२७ । काठमाडौँ : कानून संकाय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानवअधिकार केन्द्र ।
- Malla, Kamal P. 2015. *From Literature to Culture: Selected Writings on Nepalese Studies, 1980-2010*. Kathmandu: Social Science Baha and Himal Books.